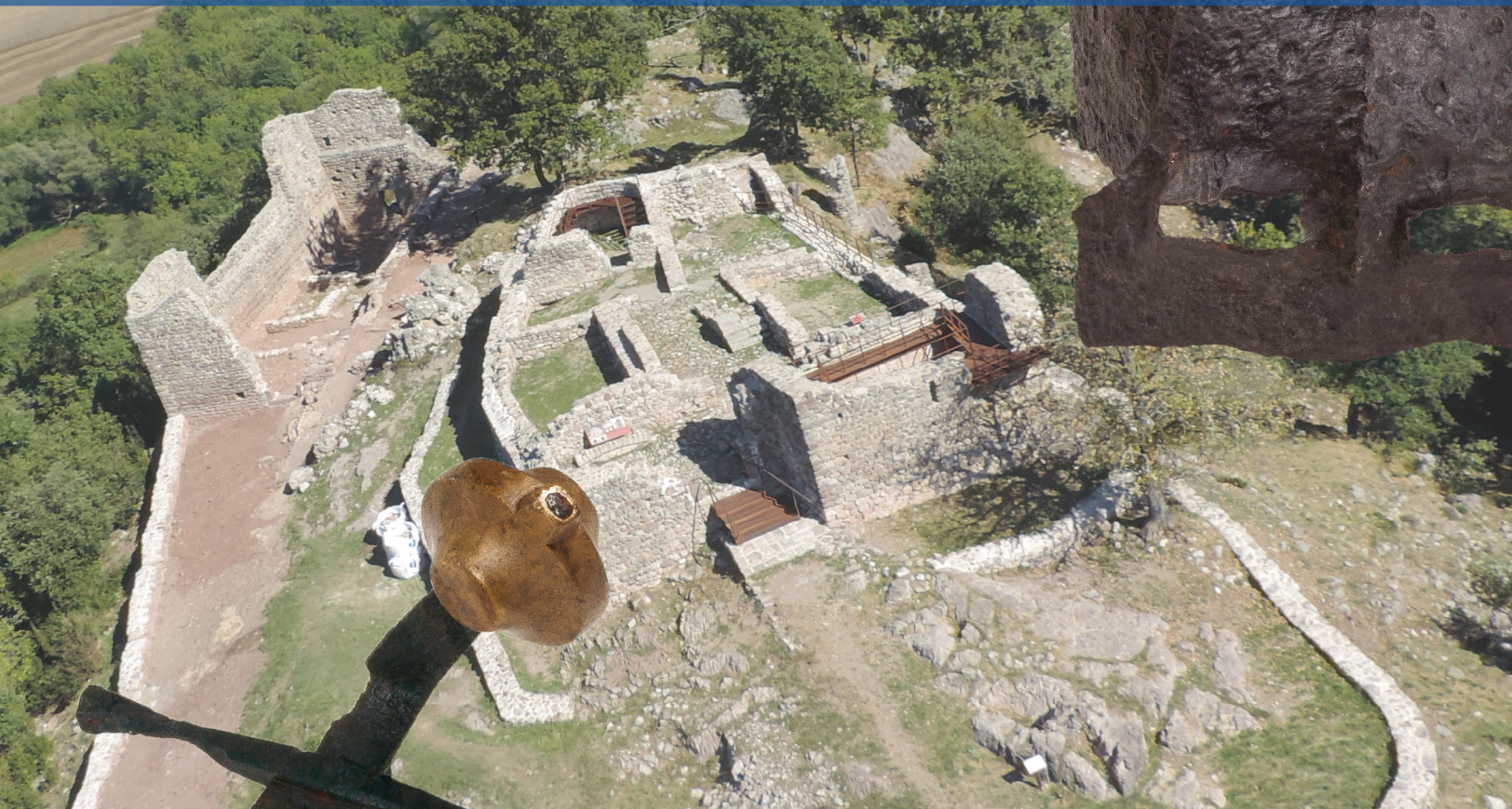

CAVALLERS I FERRERS

al castell de Rocabruna

Diputació de Girona

CAVALLERS I FERRERS

al castell de Rocabrúna

Diputació de Girona

CRÈDITS

Exposició:

CAVALLERS I FERRERS AL CASTELL DE ROCABRUNA

Diputació de Girona

Servei de Monuments

Comissaris: Bibiana Agustí, Lluís Bayona, Antònia Díaz-Carvajal, Dolors Codina

Disseny: Uli Marchsteiner (umd/c)

Institucions col·laboradores:

Generalitat de Catalunya

Servei d'Atenció als Museus

Museu d'Arqueologia de Catalunya - Girona

Ajuntament de Camprodon

Consorci de l'Alta Garrotxa

Museu Etnològic de Ripoll

Museu de la Pell de Vic

Col·laboradors:

Exposició i catàleg:

Audiovisual: Norbert Fernández

Maquetació del catàleg: Nicolás Roldán

Fotografia de l'exposició: Servei de Monuments, comissaris, Jordi S. Carrera

Fotografia del catàleg: Jordi S. Carrera

Assessorament històric i tècnic: Lluís Buscató, Josep

Maria Llorens, Lluís To, Assumpció Toledo

Estudi de materials: Sylvain Vondra (armament),

Maria Clua (numismàtica), Anna Maria Puig

(ceràmica), Laura de Castellet i Jeff Barbe (flauta),

Violeta Novella (fauna)

Restauració: Bernat Burgaya, Margalida Munar,

Carme Goula, Lluïsa Matas, Laura Lara

Il·lustracions: Sylvain Vondra, Mateu Targa

Assessorament lingüístic: Serveis Lingüístics de la Diputació de Girona

Impressió de l'exposició: La Digital

Impressió del catàleg i del tríptic: Alzamora

Obra:

Direcció tècnica: Lluís Bayona, arquitecte; Lluís Galià, arquitecte tècnic; Montse Muntadas, coordinadora de seguretat i salut; Lluís Prat i Pere Turon, topografia, imatges i delineació

Equip d'arqueòlegs: In Situ SCP, Rosa M. Amigo, Anna Augé, Mònica Bouso, Ivan Cateura, Eduard Clemente, Josep Frigola, Maribel Fuertes, Àngela González, Isabel Muñoz, Gerard Prados, Mateu

Targa, Olegas Usasiovas, David Valldaura

Consolidació i restauració del castell: Construccions Beget

Helicòpters: Helitrans, Sky Helicòpters

Serralleria: Molas CB, Xavier Moret

Brigada de restauració de la Diputació de Girona

ISBN: 978-84-15808-50-3

Dipòsit Legal: GI 369-2017

ÍNDIX

7	Presentació
11	Cavallers i ferrers al castell de Rocabruna
12	El temps del castell
14	El castell de Rocabruna
16	El castell medieval
18	Torres i muralles
19	El recinte sobirà
21	La sala
22	La vida al castell
24	L'hora de menjar
26	L'hora de jugar
28	L'hora de segar, llaurar i pasturar
30	L'hora de lluitar: el cavaller
32	L'hora de lluitar: les armes
34	L'hora de lluitar: els animals aliats
36	L'hora de mercadejar
38	L'hora de treballar
40	L'hora de la intimitat
44	Bibliografia

Tal com demostra la ja cèlebre col·lecció «Els Castells Catalans», de l'editor Rafael Dalmau, Catalunya és terra de castells i fortaleses medievals. La de Rafael Dalmau, així com altres obres, han documentat a bastament aquest tret distintiu tan nostre i han contribuït a divulgar-lo; així mateix, institucions i entitats hem treballat plegats amb l'objectiu de preservar aquest patrimoni històric que, malauradament, massa sovint, havia quedat arraconat en un segon pla entre els interessos o prioritats de cada moment.

Les institucions públiques d'àmbit supramunicipal, entre les quals, dins de les comarques gironines, cal destacar la Diputació de Girona, ja fa temps que vam detectar la necessitat de treballar amb continuïtat i complicitat, conjuntament amb municipis i entitats, a l'entorn dels castells i les fortaleses medievals. Amb aquest pretext vam encetar un procés de recuperació de béns patrimonials històrics que hem pogut mantenir malgrat les dificultats sobrevingudes. A banda d'aquesta bona predisposició, tenim el deure de ser rigorosos i reconèixer que resta molta feina per fer: el nombre de béns que cal protegir i restaurar és altíssim i els recursos econòmics són limitats, però la convicció institucional és avui sòlida i confiem que tindrà continuïtat.

El castell de Rocabruna, ubicat al municipi de Camprodon, a la comarca del Ripollès, no és només un d'aquests conjunts arquitectònics que hem esmentat, sinó que destaca amb llum pròpia. De fet, la normativa li reconeix aquesta singularitat, atès que gaudeix de la màxima protecció que atorga la Direcció General de Patrimoni Cultural de Catalunya: la de bé cultural d'interès nacional (BCIN). Aquest fet no només fa que ens en sentim orgullosos, sinó que ens obliga i anima a perseverar en la seva protecció i adequació.

Fent memòria, el lligam de la Diputació de Girona amb el castell de Rocabruna es va accentuar l'any 1976. Aquell any, l'administració de l'Estat va

executar la cessió patrimonial en favor de la Diputació, una acció que, lluny de ser un tracte de favor, cercava desfer-se d'una càrrega llunyana per traspassar-la a una administració subsidiària. La Diputació, emperò, va acollir-la amb goig perquè entenia —tal com ho entenem avui— que la protecció del patrimoni històric és una de les nostres raons de ser. Durant els anys posteriors a aquella cessió, la Diputació va prioritzar intensament el desenvolupament de les necessitats bàsiques d'abast municipal i territorial, que es manifestaven urgents i, en conseqüència, inexcusables. Malgrat alguna actuació puntual, és finalment l'any 2006 quan el Servei de Monuments de la Diputació de Girona va endegar el projecte de consolidació del castell de Rocabruna amb l'objectiu de recuperar aquest espai des de tots els punts de vista. Actualment, les tasques de manteniment, sumades a l'impuls decisiu d'aquests darrers anys, comencen a fer-se palpables. Les obres han permès fer visitable el monument i posar al descobert tot un conjunt de peces arqueològiques que ens permeten redescobrir certs aspectes fins ara poc coneguts del nostre passat col·lectiu.

L'exposició que tenim el goig de presentar, així com el catàleg que teniu a les mans, encarnen una part dels fruits d'aquest llarg recorregut. Orgullosos d'haver arribat fins aquí i plenament conscients dels reptes que tenim davant nostre, mantenim intacte el compromís amb el patrimoni històric en general i amb el castell de Rocabruna en particular. Perquè preservar el nostre patrimoni és la millor manera d'aprendre d'on venim, d'entendre on ens trobem i una veritable declaració d'intencions sobre cap a on volem anar.

Pere Vila i Fulcarà
President de la Diputació de Girona

El 3 de juny de l'any 1974 el director general de Patrimoni de l'Estat va adreçar una comunicació a la Diputació de Girona per oferir-li la cessió gratuïta del castell de Rocabruna. Els únics condicionants plantejats a la corporació provincial van ser, d'una banda, donar al monument un destí adequat a la seva natura i, d'una altra, que les despeses de restauració recaiguessin en el nou propietari. Un cop estudiat l'afer, en la sessió plenària del 15 d'abril del 1975 s'aprovà la proposta i, l'any següent, el castell de Rocabruna es registrà a nom de la Diputació.

Els motius pels quals l'Estat espanyol era propietari d'aquest monument ens són desconeguts. Potser, tal com proposava Pascual Madoz al seu conegut diccionari —editat a la primera meitat del segle XIX—, l'Estat havia decidit bastir-hi una fortalesa que controlés aquell sector de la frontera que, aleshores, partides de carlins i contrabandistes traspassaven freqüentment. El projecte, com tants d'altres, degué acabar en un calaix d'algun ministeri a causa del tradicional dèficit pressupostari estatal.

Posteriorment, com ja hem esmentat, l'Estat decidí desfer-se d'aquest mort que no li aportava cap recurs, sinó que li podia suposar una despesa. I no hi podia haver una solució millor que transferir-lo a una administració delegada perquè s'ocupés de conservar-lo; això sí, sota el control de la Direcció General de Belles Arts. Sens dubte, era un regal enverinat. No obstant això, la Diputació de Girona, que tradicionalment ha tingut entre les seves prioritats la preservació del patrimoni gironí —no oblidem la seva primerenca intervenció en el patrocini de les excavacions arqueològiques a Empúries, l'any 1846, o les primeres inversions que permeteren evitar la ruïna definitiva del monestir de Santa Maria de Ripoll, al tercer quart del segle XIX— no podia obviar la protecció d'aquest monument.

Malauradament, les primeres intervencions de restauració es feren esperar fins a l'any 2006. La Diputació no podia deixar oblidat un dels seus monuments més destacats, no només perquè hi estava obligada legalment per la Llei de patrimoni cultural català, sinó sobretot per compromís i convicció com a institució capdavantera de la protecció del patrimoni a la província de Girona. L'actuació fou dirigida pel Servei de Monuments de la Diputació, el departament que, des de mitjan anys setanta, s'encarrega de la conservació i restauració dels béns immobles històrics amb valor patrimonial de les comarques gironines.

Com podreu constatar en aquest catàleg, el castell de Rocabruna presentava un estat de ruïna avançada. Inicialment, només es preveia realitzar-hi una petita campanya de consolidació dels murs que sobresortien de terra, a més d'alguna intervenció arqueològica puntual. No obstant això, a mesura que es desenrunava el monument anava quedant al descobert un dels castells més importants de les nostres comarques, que, per les seves dimensions, hom podria perfectament comparar amb els de Llívia o Montsoriu. Alhora, apareixia un conjunt arqueològic format per nombrosos estris i armes de ferro —concentrats majoritàriament en un gran edifici en forma de sala que s'enderrocà a principis del segle XVI— que permetien tenir una magnífica visió de com era la vida en un castell català de finals de l'edat mitjana. Per tot això, es decidí excavar-lo en tota la seva extensió, consolidar-ne els murs i adequar-lo mitjançant la instal·lació de plafons informatius que permetessin visitar-lo lliurement i de manera gratuïta. Alhora, tenint en compte l'important conjunt de materials recuperats, es plantejà preparar una mostra per divulgar a la ciutadania l'enorme coneixement històric proporcionat i per exposar els materials un cop restaurats. Es tractava de posar de

manifest els treballs realitzats a Rocabrúna i de donar a conèixer aquest important castell, fent-ho amb rigor però alhora de manera didàctica, amena i entenedora.

Davant vostre, doncs, teniu el resultat de tot aquest ingent treball, desenvolupat al llarg dels darrers anys per nombroses persones: algunes, treballadores de la mateixa Diputació, i d'altres, externes. Vull aprofitar per agrair-los el seu excel·lent treball i el seu compromís amb el nostre patrimoni historicoartístic.

Els ens locals hem de gestionar una multitud de serveis, de necessitats i, sovint, d'urgències. Però això mai no ens ha de fer perdre de vista que un dels millors llegats que podem deixar a les generacions que ens succeiran és un patrimoni monumental ben conservat i protegit, i el coneixement sobre la nostra història, els nostres orígens. Crec que aquesta sensibilitat la Diputació de Girona l'ha tinguda sempre.

Aquesta exposició parla d'un monument concret, però també ens obre una finestra al passat. I alhora vol ser un aparador per explicar a la ciutadania tota la feina que es fa des del Servei de Monuments.

Les nostres arrels, com a país, les trobem a la Catalunya Vella i, de manera molt particular, a la comarca del Ripollès. Aquí es va començar a forjar la història mil·lenària de Catalunya, en aquesta terra de castells i monestirs, de comtes i abats; una terra que té un racó idíl·lic al municipi de Camprodon, on, dalt d'un turó, com sorgit de les entranyes de la terra, fa un mil·lenni, va emergir el castell de Rocabrúna.

Albert Piñeira i Brosel
Vicepresident i diputat de Cultura
de la Diputació de Girona

CAVALLERS I FERRERS AL CASTELL DE ROCABRUNA

«Cavallers i ferrers al castell de Rocabruna» és una mostra de l'enorme treball d'equip que comporta endegar el procés de recuperació arquitectònica i arqueològica d'un monument antic. Aquest ha estat lent i feixuc, però alhora apassionant per a tots aquells que hi hem estat implicats. L'exposició, i el petit catàleg que teniu a les mans, volen donar a conèixer, en general, els resultats de l'actuació i, en particular, difondre els diferents aspectes de la vida quotidiana en un emplaçament militar medieval pirinenc. S'organitza en compartiments temàtics, i cronològicament se centra en el darrer moment de funcionament del castell, als segles XIV i XV, quan les transformacions constructives i funcionals van estar molt condicionades pels conflictes de la baixa edat mitjana.

Allò que s'endegà l'any 2006 com a simple consolidació d'urgència d'alguns paraments del castell, que sobresortien esparsos enmig de les runes i la vegetació que el cobria, de mica en mica, a mesura que avançaven l'excavació i la consolidació del conjunt, esdevingué un veritable procés de redescoberta d'una de les fortificacions d'època medieval més importants de Catalunya. Inicialment, l'actuació es va circumscriure al recinte sobirà, sector on residia el senyor feudal del castell. Aquí ja aparegueren un seguit d'elements materials, com ara les peces d'un joc, que ens permetien albirar la vida que hi duïen els seus estadants; una veritable finestra al nostre passat. Evidentment, això ens esperonà a continuar la intervenció a la part inferior del castell, el recinte jussà, on l'excavació d'una gran sala ens ha proporcionat un dels conjunts de materials metàl·lics més importants descoberts a Europa aquests darrers anys. No cal dir que aquestes

descobertes foren una agradable sorpresa, bàsicament perquè quan un complex constructiu entra en desús, el sentit comú convida a no deixar gran cosa a dins. Potser per això, la troballa d'un important conjunt de material arqueològic és un fet extraordinari, en el sentit que el més habitual hauria estat trobar els nivells d'ocupació més aviat nets i polits per sota les runes.

Cada intervenció al castell va suposar un nou repte per a l'equip, un nou nivell d'aprenentatge amb la incorporació de nous fronts d'anàlisi, nous col·laboradors i amb la ment oberta per adquirir els coneixements que més bé expliquessin les troballes. La restauració de bona part dels materials metàl·lics n'ha possibilitat l'anàlisi i la interpretació, responent a la nostra creixent inquietud arqueològica per aproximar-nos al coneixement del llarg període medieval als Pirineus orientals.

Una motivació clau d'aquesta exposició rau, però, en el compliment d'un codi deontològic no escrit que ens compromet, com a professionals de l'àmbit del patrimoni cultural, a retornar a la societat tot allò que ens ha estat atorgat mitjançant la pràctica de la nostra disciplina, ja sigui en forma de publicacions, d'exposicions o d'ensenyament pedagògic. Per tant, la nostra intenció és posar a l'abast del conjunt de la ciutadania aquestes descobertes, un cop restaurades i consolidades; tant les restes immobles com les mobles, ja que volem que un cop feta la visita a l'exposició el visitant senti la necessitat de finalitzar el recorregut amb una excursió al lloc on s'alça el castell, que ja ha estat consolidat i museïtzat.

Esperem que gaudiu d'aquesta descoberta tant com nosaltres.

Bibiana Agustí i Lluís Bayona

EL TEMPS DEL CASTELL

El castell de Rocabruna s'esmenta per primer cop en un jurament col·lectiu¹ que diversos nobles fan a Bernat II, comte de Besalú, en una data probable entre el 1070 i 1107, en època feudal. Els comtats catalans havien experimentat entre els segles X i XII canvis polítics, econòmics i socials, amb el trencament progressiu dels lligams dels comtes catalans amb la monarquia carolíngia i per les noves modalitats d'ocupar i privatitzar el territori (aprisió, rompuda, repoblació) iniciades entorn del segle X. Es considera que al segle XII el procés de feudalització ja havia culminat, i havia deixat el món occidental transformat en tots els nivells, tant en les relacions socials com en l'organització del poder, l'ordenament jurídic i la cosmovisió cristiana².

La construcció del castell, en un moment en què devia ser en mans d'Arnau Arnau de Llers, podria datar de mitjan segle XI, igual que altres fortificacions de les comarques del nord-est. En el mateix document suara esmentat es parla de fossats i murs, interiors i exteriors, que ens fan pensar en l'existència de dos recintes. El text també fa referència als termes del castell i a la possibilitat que Arnau Arnau pogués tenir altres castells pel mateix comte. Se sap que entorn el 1200 el senyor de Rocabruna no era el senyor d'un sol castell sinó que formava part d'un grup selecte de magnats catalans que n'acumulaven uns quants. Això implicava una presència del senyor al castell de Rocabruna només de manera intermitent. Arnau (III) de Llers, que feu testament l'any 1210, tenia dominis que comprenien els castells de Púbol, Cervià, Llers, Sant Llorenç [de la Muga], Roca de Palencà, Hostoles, Colltort, Rocacorba i Roca de Bassegoda, a més de Rocabruna. També posseïa una fortificació («força») a Bordils i honors i alous en llocs diversos, com Talaixà, Monars, Segueró, Lliurona, Fellines, Mollet i Sant Mateu de Montnegre.

Com a complex arquitectònic, el castell va veure evolucionar els seus espais, probablement primer des d'una o diverses talaies des d'on fer i rebre senyals i com a lloc de refugi de la població dispersa de l'entorn. Després es va consolidar com un centre de captació de recursos agrícoles i ramaders i un símbol del poder administratiu i jurídic. Finalment, a la baixa edat mitjana, esdevingué lloc de residència senyorial.

Per sota les pedres derruïdes dels seus murs, el castell, icona per excel·lència de l'edat mitjana, actua com una esclatxa oberta al passat i ens aporta un contingut extraordinari, testimoni silenciós i excepcional de canvis socials i fets històrics. Les evidències concretes dels fets són escasses, però es deixen endevinar entre les troballes materials. Malauradament, les restes del castell de Rocabruna ens expliquen poca cosa dels vincles directes amb el monestir de Camprodon i el seu abat, focus de poder religiós i social contemporani, però molt probablement les relacions devien ser freqüents, com a còmplices o rivals en una mateixa manera d'exercir l'autoritat, tal com demostra l'apropiació dels delmes parroquials, una font de conflictes recurrents que calia negociar amb el poder episcopal³. Un exemple d'aquests lligams el trobem quan Arnau (II) de Llers, l'any 1160, cedeix o defineix a l'Església de Girona els seus drets sobre nou esglésies, entre les quals apareix Sant Feliu de Rocabruna i Sant Cristòfol de Beget⁴. No hi ha proves directes de l'activitat minera que hi havia a les seves valls, per bé que el material arqueològic metàl·lic recuperat fa palesa una producció metal·lúrgica intensa i molt experimentada, documentada a tota la franja pirinenca des dels segles carolíngis⁵.

En els darrers segles medievals, la línia fronterera dels Pirineus entre la corona d'Aragó i Catalunya i el regne de França provocà l'ampliació de bona part dels petits castells francesos meridionals, com el de

Qurbús, el de Puillorenç o el de Perapertusa, on, per exemple, l'any 1302 es registrava un castell acompanyat d'un cos d'infanteria de vint-i-un servents, un capellà, un porter, un guaita i un gos⁶, una dotació molt similar a la que hi devia haver al castell de Rocabruna.

Les millores econòmiques progressives del segle X al XIII, que van afavorir la reducció dels períodes de fam i la fecunditat de les parelles, es reflectiren en un creixement demogràfic que permeté alimentar la colonització dels nous territoris conquerits per la corona catalanoaragonesa durant el segle XIII. La tendència s'estroncà a mitjan segle XIV amb la fam del 1333 i la pesta negra del 1348, causants d'una greu davallada demogràfica i de la consegüent frenada econòmica. Els senyors van veure disminuir les seves rendes, tot i mantenir els antics drets sobre la pagesia de remença. Els pagesos havien de pagar mals usos com la remença en cas d'abandonar els masos però no se'ls podia exigir més del que constava als contractes i capbreus.

En una Catalunya que al segle XV tot just es refeia de les epidèmies de la segona meitat del segle anterior, els canvis socials van enrarir les relacions de pagesos i nobles i sembrar el germen dels conflictes bèl·lics del final de l'edat mitjana⁷. Els col·lectius de pagesos es van organitzar i van tractar de negociar-ne la redempció col·lectiva, sense poder evitar ser utilitzats pels estaments de poder en les seves lluites, especialment les de la monarquia amb els grups privilegiats representats a les Corts.

La primera guerra remença començà a la Garrotxa i al Prepirineu, quan els pagesos es van involucrar en la Guerra Civil catalana (1462-1472) al costat de la monarquia i en contra dels nobles, en un moment en què el rei Joan II necessitava el suport militar i financer. Ja en època d'Alfons IV, *el Magnànim*, la

monarquia havia pres part activa en la negociació que havia de culminar en l'abolició dels mals usos.

Anys després, durant el regnat del fill de Joan II, Ferran II d'Aragó, també conegut com *el Catòlic*, els pagesos es van tornar a aixecar en armes (1484-1485) des de la Garrotxa, el Pla de l'Estany, el Ripollès, les Guilleries i la Selva, liderats per Pere Joan Sala. Francesc de Verntallat, el cabdill remença més conegut, no participà obertament en la revolta i restà reclòs a les seves bases de la Garrotxa. El 1486, Ferran II va abolir els mals usos amb la Sentència Arbitral de Guadalupe.

El castell de Rocabruna va ser un dels escenaris d'aquests conflictes. Pere Desbac, senyor de Rocabruna en aquell moment, valedor de Joan II a la Guerra Civil catalana i, més tard, capità general de la Muntanya per nomenament reial (1471), es feu fort al castell, al costat del rei i a favor de la causa remença.

EL CASTELL DE ROCABRUNA

El castell és al municipi de Camprodon (Ripollès). Està construït sobre un turó des del qual es té un bon control visual de la vall de Beget, a l'est; l'Alta Garrotxa, al sud, i els passos pirinencs de coll d'Ares, coll Pregon i coll de Malrem, al nord, que comuniquen amb el Vallespir. Aquesta situació privilegiada hi dona un alt valor estratègic.

Es tracta d'un conjunt arquitectònic format per diversos edificis fortificats i encerclats per un mur perimetral que funciona com a muralla. Està considerat bé cultural d'interès nacional (BCIN), la màxima protecció atorgada per la Direcció General de Patrimoni Cultural de Catalunya.

La cessió del castell i dels seus 2.847,5 m² de superfície a la Diputació de Girona va tenir lloc el 1976, mitjançant el Decret 141/1976, del 9 de gener, publicat al BOE el 5 de febrer. Aquest tràmit tenia com a finalitat explícita atendre la conservació i el manteniment del conjunt.

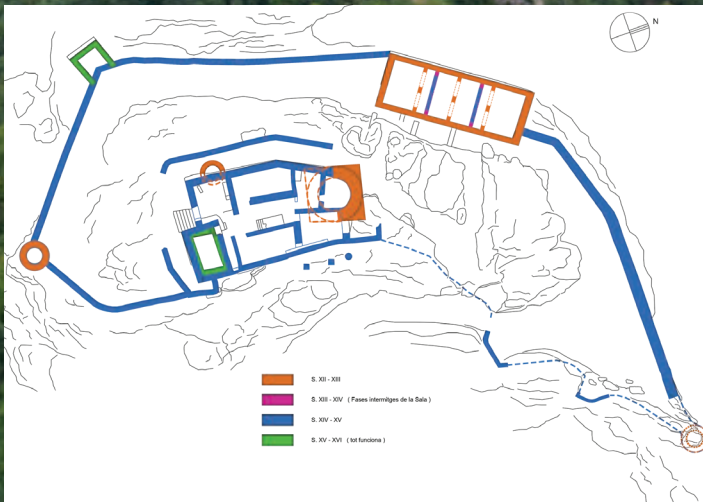
A partir de l'any 2006, el projecte de consolidació del castell de Rocabruna, promogut pel Servei de Monuments de la Diputació de Girona, ha estat una realitat. En totes les intervencions s'ha dut a terme un treball interdisciplinari i interactiu entre el projecte arquitectònic, els treballs de descoberta i recerca arqueològica i els de consolidació de maçoneria.

La intervenció de professionals de la consolidació i la restauració de peces metàl·liques ha estat decisiva en el registre, l'anàlisi i la interpretació d'aquest material, tant per la seva singularitat com pel seu volum i fragilitat.

Actualment el monument és visitable i disposa d'un itinerari que informa el visitant amb panells explicatius i diversos punts que actuen com a miradors.

Planta general de la intervenció i l'accés al recinte.

Planta d'evolució constructiva.

EL CASTELL MEDIEVAL

El castell medieval és una estructura constructiva lligada al feudalisme que trobem a tot Europa a partir dels segles VIII-X. No es pot parlar d'un mateix esquema arquitectònic en tots els castells, perquè la gènesi, la situació i l'evolució responen a diferents condicionants. El tret que els agermana és la seva funció global, de caràcter militar, residencial i com a enclavament de domini territorial. Al llarg del temps es converteixen en centres de poder administratiu, polític i econòmic.

L'arquitectura del castell no depenia només de la seva funció, sinó també del grau jeràrquic del seu senyor. Els grans llinatges feien ostentació d'un gran castell, on vivien amb cavallers i funcionaris, mentre que els senyors locals disposaven de fortificacions menors, on feien estada amb un petit cos de guàrdia.

ELS ESPAIS DEL CASTELL

Atenent a la nomenclatura utilitzada en època medieval, els castells tenen una part més alta anomenada *recinte sobirà* i una part baixa o *recinte jussà*.

Al recinte sobirà es localitza la torre mestra, destinada a les estances senyorials o a la talaia, depenent del tipus de castell.

El recinte jussà ocupa la part inferior de la fortificació, entre el perímetre de la muralla exterior i el recinte superior. Aquest espai, on vivien la tropa i els servents, tenia un caràcter més públic.

TORRES I MURALLES

La torre mestra conservada a la part més alta del castell presenta característiques que fan pensar que es tracta de la seva estructura més antiga. D'una banda, està assentada sobre una fonamentació quadrangular que s'adapta al desnivell rocós i que podria haver sostingut una torre anterior de planta quadrangular; de l'altra, el parament, tant interior com exterior, de pedres desbastades, rectilínies i perfectament escairades, és extremament regular i auster, amb molt poc morter a les estretes juntes. Es conserven restes de dues torres circulars més, disposades a l'eix nord-sud del mateix indret i que podrien haver complementat la funció de talaia. De l'una, només en resta part de la fonamentació sota el mur oest del recinte sobirà; de l'altra, encara dempeus al perímetre sud, se'n conserva tot el perímetre i se n'ha pogut excavar l'interior. Finalment, és a partir d'aquesta primera torre superior que es basteix l'edifici residencial baixmedieval.

Una muralla exterior envolta el conjunt dels recintes. Aquesta fortificació s'adapta a l'orografia del turó, de manera que en determinats punts era la mateixa roca la que feia de muralla defensiva. En altres punts les mateixes construccions s'aprofiten per adossar-hi la muralla; és el cas de la sala de ponent, anterior a la muralla. L'accés al conjunt fortificat es realitza des de la banda nord-est, on hi havia una porta flanquejada per una torre quadrangular, actualment destruïdes. Una quarta torre, de planta quadrangular, és clarament posterior i es construeix sobre un punt feble de la muralla a l'angle sud-oest. Les espitlleres conservades a la bestorre quadrangular es van transformar en troneres adaptades a les armes de foc.

Els paraments de la muralla, per bé que força arrasats, ens han permès documentar l'existència d'una portella secundària que s'obria cap a ponent i l'existència d'altres elements defensius, com les espitlleres, que retrobem tant a les torres com a la sala.

Dins l'espai immediat a les muralles, els estadants circulaven per damunt de la roca natural, anivellada per afavorir-hi el pas.

EL RECINTE SOBIRÀ

L'edifici del recinte sobirà es construeix a partir del segle XIV, aprofitant el mur nord de l'antiga torre mestra del castell, afegint-hi murs laterals de nord a sud i tancant el nou espai al migdia amb una capella i un accés esglaonat des del recinte jussà. La finalitat de la nova construcció era ser la residència dels senyors. L'edifici s'organitza al voltant d'un pati central empedrat, anivellat sobre el subsol rocós, que distribueix la llum natural a les cambres laterals i recull l'aigua de pluja amb pendent cap al sud-est.

Des del mateix pati s'accedeix als espais d'estada laterals i a la latrina, a la capella (al sud) i a la torre de guaita (al nord). Una escala de pedra condueix a la planta superior. L'enginyer constructiu del moment preveu que el pendent del pati dugui l'aigua plujana fins a la latrina i desguassi a l'exterior. Un dels espais d'estada conserva retallat a la roca l'empremta dels cairons de fusta destinats a sostenir un paviment empostissat. L'absència de traces de llars de foc fa pensar que s'escalfaven amb brasers.

Al voltant d'aquest edifici s'organitzà un petit pas de ronda, aterrat a ponent i migdia, i adaptat a la roca al nord i a llevant, on tres pilars, encara visibles, devien suportar una barbacana de fusta.

La cambra sud sembla haver estat originalment la capella del castell, dedicada a sant Llorenç. La seva destrucció per la sèrie sísmica del segle XV motivà el canvi d'ús de l'espai, folrant-ne els murs i revestint-los amb morter hidràulic per convertir-lo en un dipòsit d'aigua o cisterna, al qual s'accedia per uns esglaons de pedra des del pati.

LA SALA

L'any 2013 s'inicià l'excavació de l'edifici de ponent, una gran sala de planta rectangular amb una superfície de 120 m² que mantenia dempeus i amb una alçària considerable els murs que la formaven. La porta d'accés, amb restes de dos muntants i un marxapeu, s'obre al mur de migdia.

Un extraordinari conjunt de materials nobiliaris i d'armament localitzats a la base ens fa pensar que el sostre i els pisos superiors es van esfondrar i que l'edifici va ser abandonat després de la destrucció. L'espai interior estava compartimentat amb murs, dels quals es conserven les restes, com també es conserven les dels basaments d'alguns pilars de sustentació del sostre. La troballa de panys i forrellats, claus i frontisses, a més de diverses llànties, acredita aquesta distribució interior i la necessitat d'il·luminar els espais.

Així mateix, la presència d'altres tipus d'objectes ens porta a plantejaments més concrets per a aquesta construcció. Tot indica la presència d'un o de diversos professionals, com ara ferrers i basters, vinculats al destacament militar que l'ocupava.

Cronològicament, el moment inicial d'ús de la sala se situa entre finals del segle XIII i principis del segle XIV, i el moment d'abandonament, a inicis del segle XVI.

LA VIDA AL CASTELL

L'exercici d'interpretar la vida dels estadants del castell passa per l'estudi dels materials arqueològics, que són els que ens donen les claus per comprendre quins moviments i quines feines devien tenir lloc en aquell espai; quins personatges i quins animals hi feien la viu-viu...

De cada tema de recerca i de cada anàlisi en sorgeixen respostes que no havíem previst. El castell ens obre les portes a mesura que incrementem el nostre interès, i el nostre interès creix amb cada nova porta que obrim. Un cercle viciós. Podem dir-ne *recerca científica*.

De la classificació material se'n desprèn el compromís professional i el repte d'entendre el moment històric que tenim al davant, sense resignar-nos a fer-ne un mostrari assortit i prou. I aquest repte passa per interpretar les activitats que devien tenir lloc entre els seus murs.

El recurs que hem seleccionat per explicar aquest dia a dia del castell ha estat anomenar cada grup d'activitats segons un criteri temporal, més aviat entès com un recurs lingüístic i d'expressió oral que no pas en l'estricta sentit físic. Tanmateix, no anem tan desencaminats: la vida quotidiana medieval estava regida per les limitacions del dia i la nit, de l'hivern i l'estiu, d'una manera molt més encotillada que no pas actualment. El temps medieval era un concepte real. Permeteu-nos que us mostrem el material arqueològic segons l'hora de cada cosa, tot i que cada cosa pugui tenir més d'una hora per «ser».

L'HORA DE MENJAR

El pa, que estava fet amb diversos cereals, era l'aliment bàsic. Una ració diària ideal per persona eren uns 500 grams.

Normalment es feien dos àpats al dia: l'un al matí, amb pa, vi i, eventualment, formatge; l'altre al migdia, amb un plat calent. Els dies clars de l'estiu la dieta es completava amb un àpat al vespre. Al castell de Rocabruna no s'ha localitzat cap cuina interior. És probable que es cuinés a l'exterior o en alguna dependència que encara no ha estat excavada.

L'escudella és el plat de sopa que resultava de bullir les restes de la collita i altres aliments del rebost. Es cuinava sobre el foc, a poc a poc, amb el que es tenia a mà: faves, lleties o pèsols, col i ceba, brou de cansalada, ossos de xai, porc o gallina, pa sec, alls i herbes com la farigola i el llorer. A l'hivern, s'hi afegia també carabassa, naps, espinacs o porros.

El porc salat es reservava per als mesos freds. A la primavera i a l'estiu, els rostits eren de carn d'ovella, xai i cabra. La gallina era per a qualsevol època de l'any, i el colomí, per a les festes. Es consumia peix de riu, sobretot per la quaresma.

El formatge, que era de llet de vaca, ovella o cabra, es menjava amb pa i vi, i sovint substituïa la carn.

La carn de cacera, els bolets, les castanyes, les nous, les avellanes, els gerds o les mores complementaven la dieta al castell.

Per encendre el foc s'utilitzava un esclavó, una tija d'acer en forma de B —per poder-la agafar entre els dits— que es colpejava contra una pedra foguera cantelluda fins que saltava una guspira, que es capturava amb un trosset de bolet d'esca o pota de cavall (*Ungulina fomentaria*).

Cassola de coure tallada.

Detall amb marques de decoració impreses.

Trípode per a llar.

Setrill de ceràmica.

Esclavó de ferro.

Tauler del joc del marro sobre una pedra.

Fitxa de tric-trac de banya decorada amb dos peixos capiculats.

Embocadura de flauta feta amb os d'ovicaprí i decoració incisa amb motius geomètrics.

Fitxa de tric-trac feta d'os i decorada amb una àguila.

L'HORA DE JUGAR

A les hores mortes, els habitants del castell omplien el seu temps amb jocs i cançons. De segur que hi havia molts jocs d'habilitat, audàcia o atzar dels quals no ens ha quedat res. Però n'hi ha dos que han deixat la seva empremta al castell. L'un és de caire molt popular, perquè s'hi podia jugar en qualsevol lloc: és el joc del marro o tres en ratlla, difós pels fenicis per la zona mediterrània i que es coneix des de l'època clàssica. En aquest joc, dos jugadors van col·locant una fitxa per torn en una graella dibuixada a terra o sobre qualsevol superfície fins a aconseguir l'objectiu: col·locar-ne tres en línia.

L'altre joc és més sofisticat i requereix una certa concentració, temps i una superfície estable: el tric-trac. És un joc de taula per a dos jugadors que prové del joc romà anomenat *ludus duodecim scriptorum*, similar al *backgammon* actual. Cada jugador té quinze fitxes, que es mouen voltant el tauler segons els punts obtinguts amb els daus i la disponibilitat de caselles. Un cop el jugador ha aconseguit posar totes les fitxes en el seu camp, les ha de fer sortir del tauler, en una cursa que combina atzar i estratègia.

La cultura popular medieval s'expressava en espais públics i privats amb tonades còmiques i actitud festiva. Cornamuses, flabiols i timbals són alguns dels instruments musicals que veiem sovint representats en miniatures, escultures i pintures. Els mateixos joglars i pastors que tocaven aquests instruments els manufacturaven amb os, fusta i budells d'animals que tenien a l'abast, i els decoraven amb sanefes geomètriques.

L'HORA DE SEGAR, LLAURAR I PASTURAR

Els pagesos medievals disposaven d'un ampli ventall d'instruments que milloraren al llarg del temps amb la difusió de la metal·lúrgia i la instal·lació de forges. La forma de moltes d'aquestes eines és gairebé idèntica a les que encara s'utilitzen.

El falçó (o volant) i la falç eren les eines per segar la palla, el cereal i el fenc. La podadora era utilitzada sobretot per podar els arbres i per tallar raïms. Els coltells i ganivets servien per erradicar les males herbes i tallar les hortalisses.

Altres eines d'aplicació agrícola eren la batolla, per batre les gavelles; moltes eren íntegrament de fusta, com la forca, per treballar a l'era, i el rastell, per recollir la palla. A finals de l'edat mitjana es documenta l'ús de la dalla.

El treball del camp exigia eines que es clavessin al sòl, remoguessin la terra i la prepararessin per a la sembra. L'arada requeria una força de tir que proporcionaven els animals, bous o mules, enganxats a l'eix de tracció mitjançant un jou cornal o jugular. Les aixades i les pales, les forques i els rasclons s'empraven per cavar, rompre i remoure els sòls, tallar arrels i distribuir la femada.

A l'hora de pasturar, l'esquella, que servia per localitzar els ramats en la llunyania i diferenciar-los segons el so de cada batall, es penjava al coll dels animals (cavalls, bous, cabres i ovelles) amb una corretja de cuir o fusta.

Mànec d'os de banya de caprí amb restes de la fulla de ferro.

Esquilla decorada amb reblons de coure.

Ferradura de bou.

L'HORA DE LLUITAR: EL CAVALLER

L'armament del cavaller requeria tant armes de tall i d'ast com tota mena d'elements que el protegissin de l'enemic. El cap era la part prioritària, tant el crani, que es cobria amb un casc, com la cara, amb diversos enginys especialment destinats a protegir els ulls i el coll. Pel cos, era corrent utilitzar la brigantina, una armilla de cuir coberta per plaques metàl·liques i amb un acabat exterior de teixit, que es fixava amb petits reblons de coure i es cordava amb petites sivelles. Els colzes i els genolls es cobrien amb elements autònoms lligats amb una llaçada a les mànigues o a les mitges, que, a vegades, duïen per sota cota de malla. La part superior de les cuixes es protegia amb un faldó articulat, de planxa metàl·lica.

L'escut, lleugerament convex, es componia de diversos elements metàl·lics concèntrics fixats a una base de fusta exterior, que podia estar decorada. Al centre, hi sobresortia l'umbó, protuberant, que servia com a element ofensiu en el combat. El guerrer el subjectava per la part de darrere, mitjançant una corretja de cuir.

Els esperons se subjectaven a la part de darrere de la bota del cavaller, cordats amb unes corretges de cuir. Els més moderns presenten una llarga cresta acabada amb una rodeta, que havia de poder pressionar l'animal a través de l'abric encoixinat o metàl·lic que li cobria els costats i dirigir els seus moviments.

Casc o bacinet.

Placa metàl·lica de brigantina amb reblons de coure i petita sivella.

Visera o celada de casc.

Restes de cota de malla.

Espatllàs de protecció corporal amb reblons de coure i petita sivella.

Projectil de ballesta.

Punta de llança.

Daga.

Escut.

L'HORA DE LLUITAR: LES ARMES

La més popular de les armes de tir és la ballesta. Era l'arma dels pagesos, present a cada casa. Se n'han recuperat elements com la nou, d'os o banya, que assegura el dispositiu de relaxació per propulsar el projectil; platines metàl·liques que reforcen el braç de fusta de l'arma; gallets per a la descàrrega; crocs o ganxos per a tensar la corda.

La major part dels projectils recuperats al castell són *cairells* i puntes de fletxa, propis de ballestes i arcs, l'ús dels quals es va mantenir fins que, progressivament, va ser relegat per les armes de foc. Els bastons de foc i les colobrines, unes petites bombardes portàtils que llançaven projectils esfèrics de ferro, es van generalitzar a partir del segle xv.

Entre les armes de tall, el coltell d'un sol tall i punxegut és el més freqüent al castell, emprat tant a taula com a la batalla. La daga és un ganivet llarg, de longitud variable, imprescindible en l'equipament militar. Es feia servir en el combat cos a cos i s'heretava per línia directa.

Les llances eren emprades essencialment per la infanteria, per empènyer un assaltant, ja fos un vianant o un cavaller. Les puntes de llança s'emmanegaven a un bastió de fusta gràcies al seu canó cònic. L'extrem de la llança solia ser triangular, a vegades amb nervadura central. A Rocabruna n'hi ha de fulla curta, forma triangular i secció romboïdal, però també de llargues amb nervadura central, pròpies de períodes més antics.

L'HORA DE LLUITAR: ELS ANIMALS ALIATS

El cavall era un gran aliat del guerrer medieval. La presència d'aquest animal al castell queda testimoniada en nombrosos elements de guarniment, ferradures, estreps, anelles i frens de boca, i també per un estrijol o pinta específica per al pèl del cavall.

En la vida diària els cavalls devien pasturar pels prats, però per al combat se'ls protegia com els cavallers, combinant elements metàl·lics i de cuir. La protecció de la part frontal del cap o testera comptava amb fragments de cota de malla que s'adaptaven a la forma del crani i que s'encaixaven amb tela de cotó per evitar les rascades. Els estreps eren de diverses formes, d'una sola peça o de dues peces soldades. Anaven suspesos a ambdós costats de la sella amb una corretja i podien anar lligats o deslligats del ventre del cavall.

El fre i mos són les peces de ferro que es posen a la boca del cavall o el mul, on es lliguen les regnes, per subjectar-lo i menar-lo.

Les ferradures conservades al castell ens parlen de cavalls de diverses mides.

El gos era l'animal de guàrdia, útil tant per vigilar el ramat o el castell com per participar en el combat. Les restes de mandíbula conservades corresponen a grans exemplars, probablement a mastins del Pirineu, molt estimats per la seva resistència i el seu coratge.

Els collars de punxes de ferro protegien l'animal en cas d'atac d'un llop o un os.

Estrep.

Detall de la decoració de la peça anterior.

Aplicació floral d'una testera de cavall amb projectil de ballesta encastat.

Testera de cavall amb restes de cota de malla.

L'HORA DE MERCADEJAR

L'increment de l'activitat comercial des del segle XI anava lligat a un seguit de pesos, mides i mesures cada cop més variats i adaptats a cada demarcació territorial. Els tractes comercials eren complicats i estaven regulats per figures com la del mostassà, que garantia el valor de pesos i mesures en els mercats.

Per pesar s'empraven balances adequades a cada producte: les *marcals*, de gran precisió i destinades a pesar or i plata, però també medicines; les balances *cavalleres*, més grans, per pesar peix i carn, i les balances *tenderes*, que servien per a pesos majors. Els pesos eren metàl·lics o de pedra, i estaven gravats amb el senyal de l'autoritat que els regulava. Els de pedra del castell de Rocabruna duïen encastat en plom el segell de Camprodon, mentre que el pesal, metàl·lic, és un referent monetari del temps del rei Alfons IV.

La troballa del platet de balança, instrument per pesar monedes, confirma el lloc de Rocabruna com a centre de recaptació de diners, o bé que els senyors del castell eren especialment curiosos a l'hora de rebre la moneda producte de les imposicions.

Els pesals monetaris permeten comprovar que la moneda té el pes oficial marcat en el decret d'emissió. A Catalunya el seu ús es generalitza a mitjan segle XIV, i tenen una llarga durada en el circuit. La seva presència indica un moviment de diners, amb control sobre la moneda.

Pesal de croat de Barcelona. Alfons IV, 1416-1458. Revers.

Pesal de croat de Barcelona. Alfons IV, 1416-1458. Anvers amb efigie reial.

Pes de pedra.

Plateret de balança amb decoració incisa de línies concèntriques.

Pes de pedra. Detall del segell amb l'escut de Camprodon.

Base de columneta de pedra.

Punxó doble de baster.

Mànec d'os amb decoració de rodelles incises.

L'HORA DE TREBALLAR

El paper del ferrer era molt important al castell baixmedieval. Conegut també com a *manescal*, el seu càrrec era entre militar i civil, i complia una doble funció: d'una banda, ferrar els cavalls i tenir-ne cura, pentinar-los i esquilar-los, i, de l'altra, fabricar i reparar eines. Per tant, a més de ferrer, també era veterinari. El ferrer del castell tenia dret a certs privilegis, com ara ocupar estances privades. Al costat del ferrer, el baster era qui s'ocupava del treball del cuir i la guarnició de les cavalleries. Era també la persona que sabia fer anar l'agulla i el fil, i participava en la cura dels cavalls.

El paper del fuster no era tan específic al recinte del castell. Al costat del picapedrer, el mestre d'obra i el serraller, la seva presència podria haver estat només esporàdica.

Les dones del castell les trobem representades a partir d'objectes per cosir, pentinar o ornamentar, però sobretot per mitjà d'un conjunt d'elements per filar: torteres o fusaioles, fetes amb fragments de terrissa, punxons d'os i un ganxet de ferro.

Les activitats de pastura, carnisseria o cuita de pa les podien realitzar diverses persones, homes o dones, segons cada moment i circumstància.

L'HORA DE LA INTIMITAT

L'univers privat del castell estava compartimentat en cambres. Les portes de fusta s'articulaven amb frontisses de ferro, es tancaven amb forrellats per fora i es barraven per dins. Els espais s'il·luminaven amb espelmes en palmatòries i canelobres o amb llums d'oli penjats.

Dels mobles se'n conserven algunes restes metàl·liques, procedents de les arques, els cofres i les caixes. L'arca era una gran caixa de fusta, folrada de cuir pintat i embolicada amb llandes metàl·liques, sovint decorada. Als extrems duïa nanses, per poder-la fer servir per viatjar; a les habitacions servia d'armari per guardar-hi armes, arreu i objectes grossos. Els cofres i les caixes, de mida més petita, tenien aplicacions decoratives amb motius animals o geomètrics i servien per guardar-hi els petits objectes valuosos. Es tancaven amb un pany de ferro i un sobrepany decorat a la part de fora. Eren panys quadrats o rodons, similars en tots els mobles, i s'accionaven amb una clau de lloba o dentada.

Aplicació d'aliatge de coure per a moble.

Passador de porta.

Agulla d'ivori amb decoració i restes de pintura a l'extrem proximal.

Plaqueta epigràfica d'aliatge de coure.

Sivella circular decorada amb impressions obliqües.

Nansa d'aliatge de coure amb decoració zoomorfa.

Grapa amb impressió d'una àguila.

Passador amb presa de corretja, amb decoració de fulles o ales.

Sivella de doble finestra.

L'HORA DE LA INTIMITAT

Alguns objectes personals ens parlen d'un estatus diferenciat d'aquells que els utilitzaven: és el cas de les sivelles de bronze, que a vegades estan decorades amb motius naturals o amb senzilles impressions lineals, o el d'una plaqueta epigràfica, amb restes de premsió als extrems, que podria ser una identificació personal.

Entre els objectes personals de prestigi destaquen també algunes peces de vidre bufat que ens parlen del gust per aquests recipients més delicats, com ampolles o vasos, decorats amb dos colors o amb un cordó de vidre fos. El mateix es pot dir d'alguns objectes ceràmics produïts a València i poc corrents en els contextos de l'època. O el cas d'alguns mànecs de ganivets i culleretes, de metall, de fusta o d'os, amb decoracions ratllades, geomètriques o zoomorfes. Les decoracions de rodilles incises de compàs són típiques d'aquest moment.

Altres objectes sembla que han estat utilitzats de manera específica per dones, com ara una agulla d'ivori amb restes d'una figura humana esculpida, o un passador de cabells de bronze.

«Cavallers i ferrers al castell de Rocabruna» és una mostra de l'enorme treball d'equip que comporta endegar el procés de recuperació arquitectònica i arqueològica d'un monument antic.

BIBLIOGRAFIA

AGUSTÍ, B.; CODINA, D.; DÍAZ-CARVAJAL, A.; VONDRA, S. «El castell de Rocabruna: recursos defensius i ofensius». A: *Actes del V Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Barcelona, 2015, p. 793-798.

AGUSTÍ, B.; CODINA, D. *El castell de Rocabruna. Intervencions arqueològiques 2007-2014*. Barcelona: Tribuna d'Arqueologia. Generalitat de Catalunya, 2014-2015.

BAYONA I PRATS, LL. «Projecte de consolidació del castell de Rocabruna (Camprodon, Ripollès)». Girona: Servei de Monuments de la Diputació de Girona, 2007-2016. [Inèdit]

CLUA, M. «Classificació de les monedes procedents de les troballes al castell de Rocabruna. Campanyes de 2010-2013», 2016. [Informe inèdit]

CODINA, D.; AGUSTÍ, B.; DÍAZ-CARVAJAL, A. «Temps d'oci al castell de Rocabruna. El joc del tric-trac». A: *Actes del V Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Barcelona, 2015, p. 1265-1268.

DÍAZ-CARVAJAL, A., AGUSTÍ, B.; CODINA, D.; DE CASTELLET, L. «Arqueologia del so: la flauta del castell de Rocabruna». A: *Actes del V Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Barcelona, 2015, p. 1253-1256.

PUIG, A. M. «Castell de Rocabruna. Estudi del material ceràmic 2013-2015», 2013-2015. [Informe inèdit]

VONDRA, S. «Inventaire du mobilier métallique militaire, castell de Rocabruna», 2013-2015. [Informe inèdit]

VONDRA, S. *Le costume militaire médiéval. Les chevaliers catalans du XIII au début du XV siècle. Étude archéologique*. Carbone: Nouvelles Éditions Loubatières, 2015.

1. «Castrum de Rocha Bruna, cum omnibus suis pertinenciis et adiacensibus et terminis et affrontacionibus ut melius dicere vel nominare potest, sicut hodie est condirectus de parietibus et vallibus interioribus et exterioribus sive petris et rochis atque locis in quibus ulla hedificacio est vel esse potest vel in antea erit aut meliorabitur sive aliis castris que similiter habeo per te et teneo». I també d'I. Baiges, G. Feliu, J. M. Salrach (dir.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*, Barcelona, Fundació Noguera, 2010, vol. ii, doc. 376, p. 683-689; i G. Feliu, J. M. Salrach, *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, Barcelona, Fundació Noguera 1999, vol. iii, doc. 949, p. 1511-1516.

2. F. Sabaté, «La feudalització de la societat catalana», dins: F. Sabaté, J. Farré, *El temps i l'espai del feudalisme*, Lleida, Pagès, 2004, p. 404.

3. E. Mallorquí, «Parròquia i societat rural al bisbat de Girona, segles XIII-XIV», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* [Barcelona], 20 (2011), p. 98-101 i 105-135.

4. J. M. Marquès (ed.), *Cartoral dit de Carlemany, del bisbe de Girona (s. IX-XIV)*, Barcelona, Fundació Noguera, 1993, vol. II, doc. 305, p. 469-470.

5. J. Bolós, *Catalunya medieval: Una aproximació al territori i a la societat a l'edat mitjana*, Sabadell, Pòrtic, 2000, p. 202.

6. J. Bolós, «La formación del hábitat medieval en Cataluña: aldeas, espacios aldeanos y vías de comunicación», *Studia Historica: Historia Medieval* [Salamanca], 31 (2013), p. 151-180.

7. S. Sobrequès, *Catalunya al segle XV: De la Sentència de Casp al regnat de Ferran II el Catòlic*, Barcelona, Base, 2011.